

«Βαγδάτη καλεί Κωνσταντινούπολη»

Πτυχές των βυζαντινο-αραβικών πολιτιστικών σχέσεων
στο πρώτο μισό του ένατου μ.Χ. αιώνα

Μερικές από τις σημαντικότερες σελίδες του βυζαντινού χρονικού γνωστού στους μελετητές ως «Συνεχιστές του Θεοφάνη» (βασικής πηγής της περιόδου 813-961/62 μ.Χ. για τις δυναστείες των Αμοριανών και Μακεδόνων αυτοκρατόρων, ιδιαίτερα για τις σχέσεις τους με τους Βούλγαρους στα Βαλκάνια και τους Μουσουλμάνους στην Ανατολή), αναφέρονται στη σπουδαία εκείνη ηγετική προσωπικότητα του ισλαμικού κόσμου κατά το πρώτο μισό του 9ου αιώνα μ.Χ. (= 4ου αιώνα μετά Εγίραν), το χαλίφη αλ-Μαμούν (813-833), που μαζί με τον ένδοξο πατέρα και προκάτοχό του, Χαρούν (= Ααράν) αλ-Ρασίντ (786-809), ανέβασαν το Χαλιφάτο των Αββασιδών της Βαγδάτης στο υψηλότερο σημείο της ακμής του – ακμής πολύπλευρης και πρώτιστα πολιτιστικής.

Οι «Συνεχιστές» (έκδοση Βόννης, 1838, σσ. 186-90) κάνουν ιδιαίτερη μνεία για το φωτισμένο Μουσουλμάνο μονάρχη αλ-Μαμούν και το ενδιαφέρον του για τα ελληνικά γράμματα, για τη γεωμετρία, την αστρονομία και τις άλλες επιστήμες που στα χρόνια της χαλιφείας του «θεραπεύτηκαν» στην πρωτεύουσα του μουσουλμανικού πολιτισμού, την ονομαστή Βαγδάτη ή «Νέα Βαβυλώνα» της Ανατολής, ιδρυμένη το 762-763 από το χαλίφη αλ-Μανσούρ¹. Αντίστοιχη αναφορά κάνουν επίσης ο χρονικογράφος του 11ου αιώνα Ιωάννης Σκυλίτζης (έκδ. J. Thurn, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1973, σσ. 102-3) και ο βασισμένος στον Σκυλίτζη λίγο μεταγενέστερος χρονικογράφος Γεώργιος Κεδρηνός (έκδ. Βόννης, II, 1839, σσ. 166-9). Ο αλ-Μαμούν, ιδρυτής ενός αστεροσκοπείου και του ονομαστού «οίκου των επιστημών/της σοφίας» (αραβικά «μπαγίτ αλ-χίμα»), πρότυπης ακαδημίας με εντυπωσιακή βιβλιοθήκη, καθώς και ένθερμος μελετητής και θιασώτης της αριστοτελικής φιλοσοφικής σκέψης, πρόβαλε με το πρόγραμμα των μεταφράσεων έργων της αρχαιοελληνικής επιστήμης και γραμματείας την αξία και σημασία του αραβικού πολιτισμού ως θεματοφύλακα της αρχαίας ελληνικής (κλασικής) πολιτιστικής παράδοσης. Οι εν γένει σχέσεις και επαφές του μεσαιωνικού Ελληνισμού με το μεσαιωνικό Ισλάμ αποτελούν τομέα ιδιαίτερα σημαντικό στη διεθνή βιβλιογραφία (για παράδειγμα αρκεί να μνημονευτούν οι ακόμη θεωρούμενες κλασικές συμβολές του Γκούσταβ φον Γκρουνεμπάουμ) – τομέα για τον οποίο η ελληνόγλωσση βιβλιογραφία απέκτησε πρόσφατα μια πολύτιμη προσθήκη με την ελληνική μετά-

¹ Ο Αλ. Σαββίδης είναι αναπληρωτής καθηγητής Βυζαντινής και Μεσαιωνικής Ιστορίας στο Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου (Ρόδος).

φραση του βιβλίου του Έλληνα ισλαμολόγου στο αμερικανικό Πανεπιστήμιο του Γέιλ, Δημήτρη Γούτα, που με τρόπο υπεύθυνο δείχνει τον τρόπο με τον οποίο το αρχαίο ελληνικό πνεύμα, με όχημα το μεσαιωνικό αραβικό πολιτισμό, «αποτελέσε το κλειδί για την Αναγέννηση και το σύγχρονο δυτικό πολιτισμό»².

Ιδιαίτερη όμως μνεία κάνουν οι προαναφερόμενοι «Συνεχιστές» (σσ. 186-9) στην περίπτωση εκείνου του νεαρού Βυζαντινού αιχμαλώτου (από τα χρόνια των βυζαντινο-αραβικών συγκρούσεων του τέλους του 8ου-αρχών του 9ου αιώνα, κυρίως στη Μικρά Ασία), ο οποίος διαφώτισε τους σοφούς αυλικούς της Βαγδάτης, αλλά και τον ίδιο τον «περιχαρή» χαλίφη αλ-Μαμούν, σχετικά με τους γεωμετρικούς κανόνες του μεγάλου μαθηματικού της αρχαιότητας, Ευκλείδη (4ος-3ος π.Χ. αι.). Από τον ίδιο εκείνο νεαρό αιχμάλωτο πληροφορήθηκαν επίσης στη Βαγδάτη για την ύπαρξη στη βυζαντινή πρωτεύουσα ενός σπουδαίου συγχρόνου τους λόγιου και επιστήμονα, του Λέοντα Μαθηματικού ή Φιλοσόφου (περίπου 790-λίγο μετά το 869), που ήταν διδάσκαλος του νεαρού εκείνου αιχμαλώτου. Την εποχή αυτήν ο Λέων ζούσε μεν ως άσημος ιδιώτης διδάσκαλος, αλλά σύντομα η αξία και η φήμη του έμελλε να αναγνωριστούν, αποδιδοντάς του (επί Θεοφίλου) αρχικά θέση διδάσκοντος στο Πανεπιστήμιο της Μαγναύρας (μετά το 833 μ.Χ. περίπου), κατόπιν τη μητροπολιτική έδρα της Θεσσαλονίκης (την άνοιξη του 840 μ.Χ.) και, τέλος, επί αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' «Μέθυσου» (842-867), υπεύθυνη καθηγητική θέση στη Μαγναύρα (μεταξύ 855/56 και 863 μ.Χ.), όπου μάλιστα επρόκειτο να διευθύνει το φιλοσοφικό τμήμα κατά την εποχή της αναδιοργάνωσης του πανεπιστημίου της Κωνσταντινούπολης από τον καίσαρα Βάρδα³.

Η αντίδραση του αλ-Μαμούν στις πληροφορίες αυτές του νεαρού Βυζαντινού αιχμαλώτου δείχνει με τον πιο σαφή και κατηγορηματικό τρόπο ότι βασικό –αν όχι πρωταρχικό– ρόλο στα σχέδιά του είχε η πολιτιστική σύζευξη των δύο μεγάλων αυτοκρατοριών της εποχής, της Βυζαντινής και της Αραβικής. Το σχετικό επεισόδιο, που συνδέεται άμεσα με το προγενέστερο του νεαρού εκείνου Βυζαντινού αιχμαλώτου και γνώστη μαθηματικών και γεωμετρίας στην Αυλή της Βαγδάτης, χρονολογείται συνήθως μεταξύ των ετών 829 και 833 μ.Χ. και συνδέεται αναμφίβολα με την εποχή του αλ-Μαμούν⁴. Υπάρχει όμως και η άποψη που το χρονολογεί στην περίοδο 838-839/40 μ.Χ., δηλαδή όχι επί χαλιφείας αλ-Μαμούν (που πέθανε το 833), αλλά επί εκείνης του αδελφού και διαδόχου του τελευταίου, του περιβόητου αλ-Μουτασίμ (833-842). Η άποψη όμως αυτή, η οποία βασίζεται σε δύο βυζαντινές πηγές που παρατίθενται μαζί με τους «Συνεχιστές του Θεοφάνη» στην έκδοση της Βόννης, δηλαδή στην ανώνυμη σύντομη διασκευή (10ου αιώνα) του χρονικού του Συμεών Μαγίστρου ή Ψευδοσυμεών που παρατίθεται μαζί με τους «Συνεχιστές» (σ. 640) και στον ανώνυμο συνεχιστή του Γεωργίου Μοναχού (σ. 806)⁵, θα πρέπει να θεωρηθεί αρκετά αμφίβολη, αφού μόνο για πολιτιστικές ανταλλαγές δεν θα μπορούσαν να κάνουν λόγο οι ηγεμόνες του Βυζαντίου και των Αράβων μετά την αμοιβαία καταστροφή και λεηλασία των γενεθλίων πόλεων του ίδιου του χαλίφη και της Αμοριανής (Φρυγιικής) δυναστείας, δηλαδή των Σωζόπετρας και Αμορίου, το 837 και το 838 αντίστοιχα!

Πρέπει πάντως εδώ να αναφέρουμε ότι η αναφορά αυτή των «Συνεχιστών» πρόσφατα απορρίπτεται ως μυθώδης και άχρηστη από τον Δ. Γούτα, που πιστεύει ότι η παρουσία λαμπρών μαθηματικών μυαλών στην Αυλή του αλ-Μαμούν πρέπει να αποκλείει οποιονδήποτε εντυπωσιασμό του χαλίφη από τις γνώσεις του Λέοντα, θεωρώντας μάλιστα παράλογο

το γεγονός ότι «οι βυζαντινολόγοι δίνουν πίστη σε αυτό το παραμύθι»⁶. Αλλά η κάθετη αυτή άρνηση του Γούτα είναι υπερβολική, αφού ο θαυμασμός του αλ-Μαμουίν για την ελληνική σοφία είναι δεδομένος. Ας δούμε όμως την ίδια την αφήγηση πιο λεπτομερώς.

Σύμφωνα λοιπόν με τους «Συνεχιστές», αρχικά ο αλ-Μαμουίν αλληλογράφησε με τον Λέοντα στην Κωνσταντινούπολη, στον οποίο μάλιστα υποσχέθηκε «*δεύτερον αυτόν είναι εν τιμή*» (Ψευδοσυμεών, σ. 640.8-9), αν θα δεχόταν να επισκεφθεί τη Βαγδάτη, όπου στη σοφία του θα υποκλινόταν «*γένος άπαν των Σαρακηνών, και πλούτου και δωρεών αξιωθήσων ουδείς πω των ανθρώπων ηξίωται*» (Σκυλίτζης, σ. 103.32-34 =Κεδρηνός, II, σ. 168). Ο Λέων, ανήσυχος και ευθυνόφοβος, ενημέρωσε σχετικά τον ηγεμόνα του, Θεόφιλο (829-842), δεύτερο αυτοκράτορα της Αμοριανής δυναστείας, καθώς και τη βυζαντινή Αυλή για το περιεχόμενο της επιστολής του χαλίφη σχετικά με διάφορες απορίες του τελευταίου πάνω σε γεωμετρικά και αστρονομικά ζητήματα. Ο αλ-Μαμουίν, πάντως, τελικά έλαβε τόσο κατατοπιστικές απαντήσεις από τον πρόθυμο Βυζαντινό σοφό (προφανώς μετά από συναίνεση σ' αυτό του Θεόφιλου), ώστε έβαλε σε απόλυτη προτεραιότητα την προσπάθεια ερχομού του τελευταίου στο Χαλιφάτο. Στέλνοντας νέα επιστολή με ειδική πρεσβεία στον Θεόφιλο, ζήτησε να δοθεί στο σοφό Λέοντα ειδική άδεια να εγκατασταθεί και να διδάξει έστω και για λίγο χρονικό διάστημα την επιστημονική του μεθοδολογία στη χαλιφική Αυλή της Βαγδάτης («*τρόπω διδασκαλίας της αυτού επιστήμης μεταδιδόντα και αρετής*»), υποσχόμενος σε αντάλλαγμα προς το Βυζάντιο «*χρυσίου μεν είκοσι κεντηνάρια*» (ποσό που υπολογίζεται σε δύο χιλιάδες λίτρες χρυσού – κατά τους Σκυλίτζη, σ. 104.64-65 και Κεδρηνό, II, σ. 169, η προσφορά αυτή ανερχόταν στο αστρονομικό ποσό των «*εκατόν κεντηναρίων*») και δεσμευόμενος ότι η πραγματοποίηση αυτής της αποστολής θα είχε ως αποτέλεσμα να υπάρξουν «*ειρήνη δε και σπονδαί αίδιοί τε και ατελεύτητοι*» (έκδ. Βόννης, σ. 190.3-18).

Η απάντηση του αυτοκράτορα Θεόφιλου, όμως, μάλλον απογοητευμένο αφήνει το σημερινό αναγνώστη της τόσο σημαντικής αυτής περιγραφής των «Συνεχιστών του Θεοφάνη», αφού αποδεικνύει την τρόπον τινά «ζηλότυπη» διαφύλαξη των πολιτιστικών αγαθών της Ανατολικής Αυτοκρατορίας και την απροθυμία διαμοιρασμού των αγαθών της σοφίας της με άλλους σύγχρονους πολιτισμούς:

«Αλλά ο Θεόφιλος αποκρίθηκε ότι θα ήταν παράλογο για εμάς, αν δίναμε στους άλλους τα δικά μας (πνευματικά) αγαθά και αν αφήναμε τις γνώσεις που έχουμε αποκτήσει να διαρρεύσουν μέσα στα άλλα έθνη. Και αυτό γιατί είναι ακριβώς αυτές οι γνώσεις που έχουν κάνει το γένος των Ρωμαίων (= Βυζαντινών) να θαυμάζεται και να τιμάται από όλους»⁷.

Το τόσο σημαντικό αυτό επεισόδιο στην ιστορία των βυζαντινο-αραβικών πολιτιστικών σχέσεων ατυχώς δεν μνημονεύεται στις μουσουλμανικές πηγές, κάτι που εν μέρει εξηγεί το γεγονός ότι δεν μνημονεύεται συχνά στα έργα των νεότερων ισλαμολόγων που ασχολούνται και με τις σχέσεις του Χαλιφάτου με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία⁸. Το επεισόδιο όμως υπήρξε ενδεικτικό όχι μόνο σε σχέση με την επιθυμία πολιτιστικής συνεργασίας εκ μέρους των Αράβων, αλλά και σε σχέση με την επιφυλακτικότητα ανταπόκρισης που επέδειξε στη συγκεκριμένη περίπτωση το επίσημο Βυζάντιο. Όπως έγραφε χαρακτηριστικά ο ουσιαστικός ιδρυτής της βρετανικής βυζαντινολογίας, Τζον Μπάγκνελ Μπιούρι, ο Θεόφι-

λος, «θεωρώντας το κακή πολιτική να διαφωτίζει βαρβάρους», δυστυχώς «αντιμετώπισε την επιστήμη ως εάν να ήταν κάποιο μυστικό που έπρεπε να διαφυλαχθεί όπως η κατασκευή του υγρού πυρός»⁹. Μόνο που βέβαια η πολιτιστική ακμή του Αββασιδικού Χαλιφάτου διαφεύδει κατηγορηματικά τη βυζαντινή άποψη περί «βαρβάρων» Αράβων, ενώ, ευτυχώς, ο ευγενικός και ευπροσήγορος τρόπος με τον οποίο ο σοφός Λέων ανταποκρίθηκε στα ερωτήματα του φιλέρενου χαλίφη, αναιρεί την υπερφίαλη στάση που τήρησε ο ακατάδεκτος ηγεμόνας του.

Και, τέλος, αν μη τι άλλο, η φήμη που περιέβαλε έκτοτε τον έως τότε άσημο σοφό διδάσκαλο, ανάγκασε τον αυτοκράτορα να τον αποκαταστήσει σε δημόσια καθηγητικά αξιώματα (απόφαση πολύ σοφή σύμφωνα με ένα νεότερο Βρετανό συγγραφέα)¹⁰. Κατά το συνεχιστή του Γεωργίου Μοναχού (σ. 806.10-14), ο Θεόφιλος «γνους τα της επιστήμης αυτού, και ότι τοιούτον σοφόν άνδρα εν τη πολιτεία αυτού έχει, προσλαβόμενος αυτόν είχε εν τω παλατίω της Μαγναύρας, παραδούς αυτώ διδάσκειν και μαθητάς, παρέχων αυτώ τα προς υπηρεσίαν άπαντα», ανεβάζοντας μάλιστα τον Λέοντα (την περίοδο 840-843) στο μητροπολιτικό θρόνο της βυζαντινής συμπρωτεύουσας, σε μια εποχή που στο Βυζάντιο βρισκόταν στα τελευταία της στάδια η δεύτερη περίοδος της Εικονομαχίας (815-843), που έληξε ένα μόλις χρόνο μετά το θάνατο του τελευταίου εικονομάχου ηγεμόνα (Θεόφιλου). Αναρωτιέται πάντως κανείς αν κάτι τέτοιο θα είχε πραγματοποιηθεί, αν ο Λέων δεν είχε δημοσιοποιήσει την επιστολή που του είχε στείλει ο χαλίφης, ανεβαίνοντας έτσι, άθελά του ίσως, κατακόρυφα στην εκτίμηση και την υπόληψη του αυτοκράτορά του!

Σημειώσεις

1. Για την ίδρυση της Βαγδάτης, με τη σχετική αναφορά του Άραβα γεωγράφου αλ-Γιακουμίτι μπν Οσαντίχ (πέθ. μετά το 905), βλ. Bernard Lewis, *Οι Άραβες στην ιστορία*, μτφρ. Δ. Κωστελένος, Αθήνα, Γκοβόστης, χ.χ. [1996], σσ. 90-1.

2. Δ. Γούτας, *Η αρχαία ελληνική σκέψη στον αραβικό πολιτισμό. Ελληνο-αραβικές μεταφράσεις στη Βαγδάτη κατά την πρώτη αββασιδική περίοδο (2ος-4ος/8ος-10ος αιώνας)*, μτφρ. Μαρία Μακρή, Αθήνα, Περίπλους, 2001 (από την πρωτότυπη αγγλική έκδοση, Λονδίνο 1998). Αξιόλογες σε οι σχετικές σελίδες για τις πολιτιστικές σχέσεις Βυζαντίου-Αράβων επί Θεοφίλου και αλ-Μαμούν στον Σπυρίδωνα Λάμπρο, *Ιστορία της Ελλάδος από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως 1453*, IV, ανατύπ. Αθήνα, Δημοουργία, 1998, σσ. 125-31. Συνοπτικά για τις σχέσεις του αλ-Μαμούν με το Βυζάντιο, βλ. P. Hollingsworth, *ODB*, σ. 1280 και τη βιβλιογραφία στη συλλογική *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit 641-867 [= PmbZ]*, III, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2000, σ. 129, λήμμα αρ. 4689. Η μουσουλμανική παράδοση παρουσιάζει το φιλέρενο αυτό χαλίφη κατά την πρώτη περίοδο του χαλιφάτου της Βαγδάτης, που αποτέλεσε τη «χρυσή εποχή του αραβοϊσλαμικού πολιτισμού», να αγοράζει ελληνικά συγγράμματα πληρώνοντας το βάρος τους σε χρυσό: βλ. Χασάν Μπαντάουι, «Αράβων πολιτισμός», *Ελευθεροτυπία/«Ιστορικά»* αρ. 93 (Άραβες: γένεση, μάχες, πολιτισμός), 26-7-2001, σσ. 40-9, εδώ 48.

3. Γενικά για τον Λέοντα Μαθηματικό και το πλούσιο, πολυδιάστατο έργο του, βλ. Paul Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ομνισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως το 10ο αιώνα*, μτφρ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1981 (ανατύπ. 1985), σσ. 129-53 και Nigel Wilson, *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, μτφρ. Ν. Κονομής, Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1991, σσ. 109-16. Επίσης, βλ. την πιο πρόσφατη συμβολή του Βασίλη Κατσαρού: Β. Katsaros, "Leo the Mathematician, his literary presence in Byzantium during the 9th century", στους P. Butzer-D. Lohrmann (επιμ.), *Science in Western and Eastern civilization in Carolingian times*, Βασιλεία 1993, σσ. 383-98. Πρβλ. τα σχετικά εγκυκλοπαιδικά λήμματα των P. Schreiner,

Lexikon des Mittelalters, V. 9 (Μόναχο-Ζυρίχη 1991), στήλ. 1892, A. Kazhdan, *Oxford dictionary of Byzantium* (= ODB), Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1991, σ. 1217, Armin Hohlweg, στο *Tusculum - Λεξικόν Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων της αρχαιότητας και του μεσαίωνα*, μτφρ. Αθ. Φούφλας, I, Αθήνα, εκδ. Φούφλας, 1993, σσ. 310-1 και Patricia Karlin-Hayter, *Encyclopedia of Greece and the Hellenic tradition* (επιμ. Graham Speake), II, Λονδίνο-Σικάγο 2000, σ. 944. Αναλυτική βιβλιογραφία γι' αυτόν στην *PmbZ*, III, σσ. 51-4, λήμμα αρ. 4440. Ειδικά για την τελειοποίηση εκ μέρους του ενός συστήματος «οπτικού τηλεγράφου» για έγκαιρη προειδοποίηση περί αραβικών επιδρομών, βλ. Lemerle, *ό.π.*, σσ. 134-5 και Θεώνη Μπαζαίου-Barabas, *Μέσα και τρόποι μετάδοσης πληροφοριών στο Βυζάντιο*, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1994, σσ. 15-6. Πρβλ. Μ. Ανάστος, στην *Ιστορία Ελληνικού Έθνους* (Εκδοτικής Αθηνών), Η' (1979), σ. 268, C. Foss, "Beacon", ODB, σσ. 273-4, H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, III, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1994, σσ. 35-6 (μτφρ. Γ. Μακρής), W. Treadgold, *History of the Byzantine state and society*, Παν/μιο Στάνφορντ 1997, σ. 561.

4. Βλ. σχετικά Lemerle, *ό.π.*, σσ. 132-3 και Wilson, *ό.π.*, σ. 110. Πρβλ. A. Vasiliev, «Το Βυζάντιο και το Ισλάμ», στους N. Baynes-H. Moss (επιμ.), *Βυζάντιο. Εισαγωγή στο βυζαντινό πολιτισμό*, μτφρ. Δ. Σακκάς, 2η έκδ., Αθήνα, Παπαδήμας, 1983, σσ. 441-2, Δ. Ζακυθινός, *Βυζαντινή ιστορία 324-1071*, 2η έκδ., Αθήνα 1977 (ανατύπ. Αθήνα-Ιωάννινα, εκδ. Δωδώνη, 1989), σ. 230, C. Mango, *Βυζάντιο, η Αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, μτφρ. Δ. Τσουγκαράκης, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1988, σ. 167 και Hunger, *ό.π.*, σ. 35, Αικατερίνη Χριστοφολοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, II.2 (610-867), 2η έκδ., Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1993, σ. 204 σημ. 3. «Περί το 831» χρονολογεί το επεισόδιο η Linda Rose, "Leo the Mathematician", *Dictionary of the Middle Ages* 7 (Νέα Υόρκη 1986), σ. 547. Παλαιότερα και ο Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος χρονολόγησε τα γεγονότα αυτά «μικρόν πριν αποθάνη» ο αλ-Μαμούν: *Ιστορία ελληνικού έθνους*, 6η έκδ., επιμ. Παύλος Καρολίδης, IV.2, Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 1932, σ. 251.

5. Την υιοθετεί ο Αμερικανός βυζαντινολόγος Warren Treadgold, *The Byzantine revival 780-842*, Παν/μιο Στάνφορντ 1988, σσ. 307-8, 319, 373. Και στις δύο παραδόσεις αναφέρεται πρόσφατα σε σχόλιό του ο Απόστολος Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, II: (8ος-10ος αι.), Αθήνα, Κανάκη, 2002, σσ. 453-4.

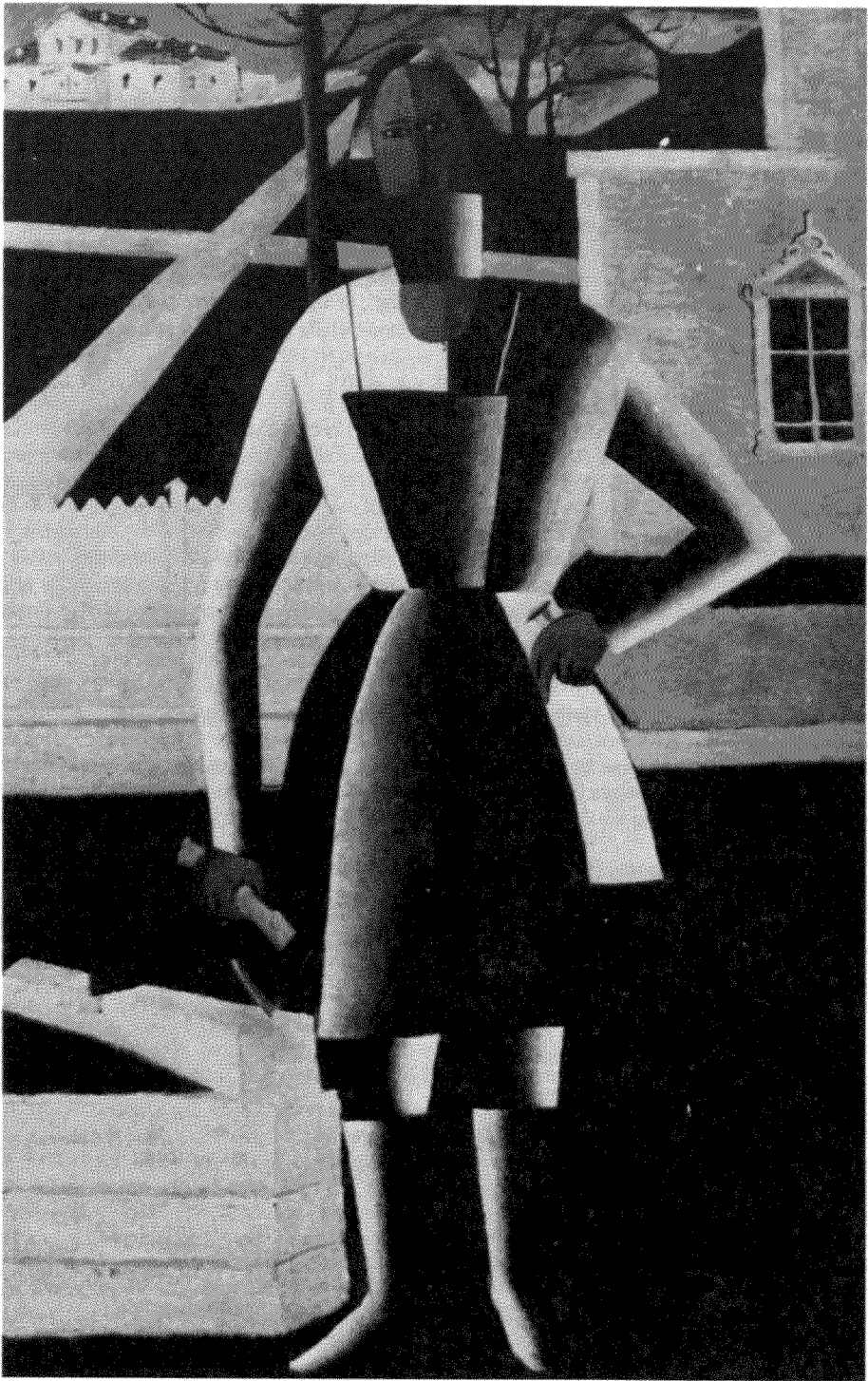
6. Γούτας, *ό.π.*, σσ. 254-5, 264.

7. Το πρωτότυπο κείμενο (έκδ. Βόννης, σ. 190.18-21): «Ἀλλ' ὁ Θεόφιλος ἀναπακοκρίνας καὶ ἀλογον τὸ οὐκείον δούναι ἐτέροις καλὸν καὶ τὴν τῶν ὄντων γνῶσιν ἐκδοτον ποιῆσαι τοῖς ἔθνεσι, δι' ἧς τὸ τῶν Ῥωμαίων γένος θαυμάζεται τε καὶ τιμᾶται παρὰ πάνσιν». Βλ και Σκυλιτζη, σ. 104.66-68: «Δεξάμενος δε τα γράμματα ο Θεόφιλος, ἀποπον κρίνας, ει την των ὄντων γνῶσιν, δι' ἣν το Ῥωμαίων γένος θαυμάζεται, ἐκδοτον ποιῆσει τοῖς ἔθνεσι, προς τα αὐτηθέντα οὐκ ἐνέπνευσε». Κατά τον Ζακυθινό, *ό.π.*, σ. 230, «ο Θεόφιλος αγερώχως ηρηγήθη να επιτρέψει την αποδημίαν του φιλοσόφου».

8. Βλ., για παράδειγμα, τα περί al-Mamun λήμματα στις δύο εκδόσεις της *Encyclopaedia of Islam* (Λέιντεν), 1η έκδ. τόμ. V (ανατύπ. 1993), σσ. 221-3 (του K. Zettersteen) και 2η έκδ. τόμ. VI (1991), σσ. 331-9 (του M. Rekaya), που αναφέρονται κυρίως στις πολεμικές του αναμετρήσεις με τους Βυζαντινούς. Επίσης, βλ. D. Sourdel, «αλ-Μαμούν», *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα* 40 (1990, ανατύπ. 1996), σσ. 180-1. Αντίθετα, στους λίγους ισλαμολόγους που έκαναν λόγο για το επεισόδιο αυτό συμπεριλαμβάνεται ο G. von Grunebaum, *Medieval Islam. A study in cultural orientation*, 2η έκδ., Σικάγο-Λονδίνο 1953 (ανατύπ. 1969), σ. 55.

9. J. B. Bury, *History of the Eastern Roman Empire 802-867*, Λονδίνο 1912, σσ. 437-8. Πρβλ. A. Vasiliev, *Ιστορία Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Δ. Σαβράμης, Αθήνα, Μπεργαδής, 1954 (ανατύπ. 1973/2000), σσ. 369-70.

10. J. J. Norwich, *Βυζάντιο: το απόγειο [περίοδος 800-1071 μ.Χ.]*, μτφρ. Ευγ. Πιερός, Αθήνα, Intered, 1997, σ. 117.

Καζιμίρ Μαλέβιτς, Ευλοκόπος, 1910-1930